

ПРАВНИ АСПЕКТИ ГРАЂАНСКИХ И ВЕРСКИХ СЛОБОДА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА НАШИМ ПРОСТОРИМА

Апстракт: У раду се анализирају правни аспекти грађанских и верских слобода припадника јеврејске заједнице кроз анализу уставних одредби, закона и подзаконских аката којима су регулисани односи на нашим просторима. Предмет анализе је положај јеврејске заједнице у Кнежевини и касније Краљевини Србији, као и у Краљевини СХС и Краљевини Југославији. Осим одредби устава којима су гарантована права јеврејске заједнице и других заједница, као и закона који су били продуктивни за јеврејску заједницу, приказани су и укази, уредбе којима су ограничавана права Јевреја на нашим просторима, са посебним освртом на законске одредбе, уредбе и наредбе по окупацији Краљевине Југославије, којима су апсолутно кршена грађанска права Јевреја, односно она практично тим мерама нису ни постојала.

Кључне речи: Јевреји, јеврејска заједница, грађанска права, слободе, закони, угрожавање.

1. Увод

Јеврејска заједница на нашим просторима има дугу традицију. Положај јеврејске заједнице био је условљен различитим друштвеним и историјским околностима. Ова заједница је у одређеним периодима третирана као корисна, а у одређеним периодима као штетна по друштво у коме је егзистирала. Државноправне промене које је изнедрио XIX и XX век, пратиле су и промене у друштву, политичком и правном систему, дошло је и до промена државних граница, па су јеврејске заједнице различито третиране, сходно законодавству држава које су настајале на отоманским територијама, или их запоседале.

* zeljkolaz@gmail.com

Предмет рада је анализа грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима, кроз преглед уставних, законских и подзаконских аката који су се односили на јеврејску заједницу. У зависности од делова рада, анализа грађанских и верских слобода је разматрана кроз домет права и слобода који су били прокламовани и достигнути тадашњим степеном друштвеног развоја. Грађанске слободе разматрамо превасходно кроз слободу настањивања и несметаног обављања делатности, док верске слободе разматрамо кроз слободу изјашњавања и вероисповести. Временски оквир анализе обухвата преглед положаја јеврејске заједнице кроз правне аспекте у Кнежевини, затим у Краљевини Србији, у Краљевини СХС и у Краљевини Југославији, па све до првих година формирања ФНРЈ.

Управо је стицањем независности Кнежевине Србије, одредбама Берлинског мировног уговора 1878. године створен формално-правни предуслов за успостављање бољег положаја јеврејске заједнице, као по свим основима равноправне са другима.

Јевреји су до тада углавном третирани као домаће становништво, али је могућност њиховог положаја у одређеним гранама привређивања спречавана ограничавајућим законодавством и подзаконским актима. Након стицања пуне независности, Србија се кроз ове одредбе обавезала да укине ограничавајуће законе који су се тicali Јевреја.

Јеврејска заједница на простору Кнежевине и Краљевине Србије није била у демографском смислу бројна, али је у културном и економском заузимала је значајно место. Тек са стварањем Краљевине СХС у демографском смислу дошло је до увећања јеврејске заједнице, али у односу на друге националне заједнице по бројности опет није заузимала значајно место, док је након Другог светског рата демографски скоро уништена.

2. Положај и слободе јеврејске заједнице у Кнежевини Србији

Настанак најпре вазалне, а потом независне српске државе, доносио је нове друштвене односе, самим тим и законску регулативу која их је пратила. Ти друштвени токови доносили су различит однос према несрпским заједницама (хатишерифске одредбе о роковима за исељавање муслиманског живља из Србије, уставне одредбе о једнакости свих грађана, поданика Србије без обзира на вероисповест, али и гарантовање заштите државне источно-православне вере итд).

Може се видети да је однос према Јеврејима на простору некадашње Србије је био променљив у зависности од режима који је био на власти. За време прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) дошло је до развоја

јеврејске заједнице. Када је реч о грађанским и радним слободама, оно што се у прегледу литературе уочава је да су српски трговци из конкурентских разлога тежили да ограниче слободно деловање својих јеврејских колега. Болтацијски еснаф 1836. године захтевао је да се у Београду број јеврејских дућана ограничи на десет (Поповић, 1997: 16).

У одредбама Устава може се видети да су верске слободе у овом периоду биле гарантоване. Устав Кнежевине Србије из 1835. у глави IX, која се односи на рад Цркве, у члану 97 прописује „да свака вероисповест у Србији, има право, вршити своје богослужење слободно, по својим обредима, и биће под покровитељством правитељства Српског“, а члан 98 истиче „да људи који нису православне источне вероисповести обреде врше по обредима њихове цркве“.¹

У Уставу Кнежевине Србије, односно Султанском хатишерифу из 1838. године, у члану 57 даје се пуна верска слобода српском народу, како у погледу богослужења, тако и приликом избора црквених великодостојника, док се друге вере посебно не наводе у погледу остваривања својих права.²

После 1830. године јавља се опозиција режиму кнеза Милоша Обреновића. Вође опозиције били су Тома Вучић Перишић, браћа Алекса и Стојан Симић, Илија и Хаџи-Милутин Гарашанин и Аврам Петронојевић. Они су захтевали да се кнежева власт ограничи Уставом, те су прозвани „уставобранитељима“ (Лебл, 2001: 82).

Под видом борбе за одбрану Устава, опозиција се бори против кнеза и 1839. године га приморава да абдицира. По принципу наследног права, на власт доводе тешко болесног Милошевог сина Милана, који умире после 26 дана, а у чије име је владало намесништво. Уставобранитељи управљају земљом девет месеци и онда доводе на власт Милошевог седамнаестогодишњег сина Михајла, који такође влада кратко и 1842. године га приморавају да напусти Србију, да би за кнеза поставили Александра Карађорђевића, сина вође Првог српског устанка (Лебл, 2001: 82).

Још у периоду борбе за власт, уставобранитељи су истицали својим присталицама да ће чим дођу на власт изгласати антијеврејске законе и да ће протерати све Јевреје из унутрашњости Србије. Већ 1839. Јеврејима је забрањено отварање радњи у недељу и на српске празнике, што им је проузроковало знатну штету, јер су њихове радње и радионице биле

1 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988, стр. 36-37. Даље скраћено: Устави и владе.

2 *Султански хатишериф*, Београд 1838, стр. 6.

затворене и на суботње дане и на јеврејске празнике. Јеврејска заједница упутила је молбу Намесништву 8. новембра 1839. године да им се одобри отварање дућана у недељу, али им је молба одбијена (Лебл, 2001: 83). Доношењем „Турског устава“ и абдикацијом кнеза Милоша јуна 1839. године, јесте дошло до измене политичке власти, али са друге стране стварни проблеми друштва су остали нерешени (Krkluš, 2009).

У периоду уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858), дошло је до промене односа према јеврејској заједници из искључиво пословних разлога. Београдски варошани су протестовали због Јевреја придошлица и тражили да се њихов долазак у Србију ограничи. Министарство унутрашњих дела је 9. јула 1842. године обавестило Савет о „великом угњетавању“ српских трговаца услед умножавања Јевреја у Србији и заузимања „спољашњих радњи, магаза, кожа, ћурчилука, брашна и проне“. Министарство је молило Савет да толике радње Јевреја ограничи и тако притекне у помоћ „свом грађанству“ (Поповић, 1997: 17).

Уставобранитељи доказују да њихова обећања имају и покриће. Кнез Александар Карађорђевић је 1844. године објавио Декрет по којем се Јеврејима одузимају грађанска права, они се протерују из унутрашњости Србије. У Параграфу 44 се каже: „Јевреји овдашњи, само староседеоци, са само 10 њихових у разним класама трговине и заната разрађених дућана, у овој Обштини радити и с радњом под ова правила живети можеду, без слободе куповати и имати муљкове и дућане, разве само по једну за фамилију, и то у њиховој махали кућу која само бином, а не земљом притјажетелно њихова бити може“ (Лебл, 2001: 85). Овим декретом грађанска права Јевреја била су угрожена, док верске слободе јеврејске заједнице нису биле ограничаване.

Значајно је када говоримо о слободи вероисповести у Кнежевини Србији, да је она први пут прокламована једним посебним законом, Законом о слободи вере. Реч је о Закону од 9. септембра 1853. године.³ Правитељство је сачинило предлог Закона о слободи вере, који је Совјет прихватио 1. септембра, а кнез потврдио девет дана касније (Новаковић, 1907: 17–18).

Право на слободу вероисповести је у Кнежевини Србији уживало и кривичноправну заштиту, чак и пре доношења Закона о слободи вере од 9. септембра 1853. године. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. године, уређујући материју иступа, санкционисао је у посебној глави III („О преступницима односително на веру и закон“) читав низ дела против вере. Једно од њих се директно односило на слободу

³ Закон од 9. септембра 1853. године, Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији, књ. VII, Београд, 1854, стр. 78–79.

вероисповести: „Кои на Веру хули, или кои децу или људе од цркве и од Закона одвраћа, да се подвргне казни строгага затвора од 12 до 20 дана.“⁴

Након повратка на власт кнеза Милоша у Србију 1859. поправљен је положај јеврејске заједнице Указом донешеним септембра 1859. на Госпојинској скупштини са основним циљем „да се сваки становник ове земље без разлике вере и народности може настанити где жели и да се може занимати занатом и трговином како хоће“ (Поповић, 1997: 18).

Кнез Милош Обреновић је сматрао да сви његови поданици треба да уживају исте грађанске слободе, те је упркос потпуно супротним одлукама Народне скупштине 26. септембра 1859. године донео следећи Указ: „Желећи да сви грађани српски без разлике вере и народности, буду учасници у слободи, која је за сваку радњу и занимање у Србији изречена, нашао сам се побуђен Указом овим поручити Попечитељству Внутрени дела да оно све што би овој жељи мојој противно постојало за укинато сматра, и по томе настојава да никакви поданик Србски био он које му драго вере и народности, не буде ограничен у слободи сваковрсне радње и занимања.“ Овај Указ довео је веома брзо до настањивања јеврејског живља по унутрашњости Србије. Власти нису могле да им то забране док је Милош Обреновић био жив, но стари кнез је преминуо већ 14. септембра 1860. године, непуну годину од објављивања овог Указа (Лебл, 2002: 6).

Слобода вероисповести је била гарантована и Кривичним закоником. Доношењем Казнителног законика за Књажество Србију 29. марта 1860. године престао је да важи Казнителни законик за полицајне преступке, а тиме и пропис параграфа 21. којим се штитила слобода вероисповести. Преступ против слободе вероисповести из параграфа 207, тачка 1 постојао је када „ко, јавно, усмено или писмено на Бога или на чију му драго веру хули, или јавно исмејава чије му драго вере начин и обичаје слављења Бога.“⁵

Тек за време владавине Милана Обреновића (1868–1889) долази до пуне афирмације јеврејске заједнице у српском друштву, посебно кроз одредбе Устава из 1869. године и касније кроз политичке догађаје на Берлинском конгресу (Лебл, 2001: 85). Устав Кнежевине Србије из 1869. године у члану 31 истиче да је владајућа вера у Србији источно-православна. А слободна је и свака друга призната вера, и стоји пред заштитом закона у погледу вршења својих обреда. Но „нико не може, позивајући се на прописе своје

4 *Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850*, Сборник закона и уредби и урдбени указа издани у Књажеству Србији, књ. V, Београд, 1853, стр. 134.

5 *Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860*, Збирка закона Краљевине Србије, стр. 126.

вере, ослободити се својих грађанских дужности“.⁶ Са друге стране, слобода вероисповести је била ограничена прописом којим се забрањује „свака радња, која би могла бити убитачна за православну веру (прозелитизам)“.⁷ У глави VIII која се односи на цркве и школе, у члану 119 истиче се слободно јавно вршење вероисповести које су у Србији признате, док се у члану 120 истиче да је Књаз заштитник свих вероисповести у Србији признатих.⁸ Једини изузетак представља ограничење из чл. 11 Устава везано за „књаза Србског“ који мора бити „православне источне вере“.⁹

Поред слободе јавног исповедања вере која је зајемчена у одељку „О правима и дужностима грађана у опште“, Уставом се посебно гарантује слобода јавног вршења верозаконих обреда. У члану 119, у одељку под насловом: „О црквама, школама и благодетним заводима“, стоји: „Слободно јавно извршавање верозаконих обреда имају вероисповести које су у Србији признате, или које особеним законом буду признате.“¹⁰ Гарант Уставом прокламоване слободе вероисповести, по чл. 120 Устава био је кнез: „Књаз је заштитник свију вероисповеди, у држави признатих.“¹¹

Први пут је Уставом од 1869. године омогућено регрутовање Јевреја у српску војску. Јевреји у оно време нису служили у војсци. По турским законима, војска се борила за превласт ислама у свету, и доследно томе начелу, војник је могао бити само правоверни муслиман. Немуслиманско становништво турске царевине плаћало је харач за сваког мушкарца, као откупнину од војне службе. Ту таксу плаћали су и Срби православни као и Јевреји. Ступањем на снагу Устава из 1869. године, власти су добиле налог да се у смислу тачке 35 Устава и Јевреји регрутују у српску војску. Јевреји у Србији, и иначе искрено привржени својој отаџбини, прихватили су ово наређење као свету дужност, која се има добровољно извршавати. Јевреји су утолико радосније ступали у српску војску и зато што су им увиђајне власти пружале могућност да се и у војсци могу хранити сходно својим верским прописима, и што им је стављена у изглед еманципација и равноправност са српским становништвом (Делић, 1938: 50). Већ у рату 1876. године двадесетак Јевреја било је обухваћено мобилизацијом, док

6 *Устав за Књажество Србију од 1869, Устави и владе, стр. 76.*

7 *Ibid.*

8 *Исто, стр.86.*

9 *Исто, стр. 74.*

10 *Устав за Кнежество Србију од 1869, Устави и владе, стр. 86.*

11 *Ibid.*

су се неки пријавили као добровољци у легију књегиње Наталије. У рату су се борили као обични војници – редови, без права да стичу чинове (Поповић, 1997: 127).

3. Положај и слободе јеврејске заједнице у Краљевини Србији

Берлински конгрес, одржан од 13. јуна до 13. јула 1878, несумњиво је био најзначајнији политички догађај у историји Јевреја у Србији XIX века. Једно од питања решаваних на овом конгресу било је и јеврејско питање у источним земљама, самим тим и у Србији. Учесници конгреса, шест европских земаља и Турска, постављали су проблем изједначавања Јевреја са осталим „вѣрама“ као „питање части“ (Поповић, 1997: 19).

Члан XXXV указивао је на то да ни за једно лице у Србији разлика у верској опредељености или конфесији не сме бити повод за искљученост или немогућност у погледу уживања грађанских или политичких права, рада у јавним службама, обављања јавних функција и указивања почести, као ни у погледу обављања разних професија и делатности, у било ком месту. Слобода и видно практиковање свих облика исповедања вере обезбедиће се свим домаћим лицима у Србији, као и странцима, и неће бити никаквих препрека у погледу хијерархијске организације различитих заједница нити у погледу њихових односа с њиховим духовним поглаварима (Делић, 1938/39: 51).

Стојан Новаковић је истицао, да се по питању положаја римокатолика и других неправославних вероисповести „мора полазити од основа које су (...) положене у Берлинском Уговору“. Новаковић истиче три таква основа: „Први је, да се у Србији разлика у вери или вероисповести не може никад узети као сметња у уживању грађанских или политичких права или у вршењу каквих било послова; други је, да се у Србији зајамчи потпуна слобода вршења обреда и исповедања какве било вере како за српске поданике тако и за странце; трећи је, да се ничим неће моћи спречавати ни јерархистичка организација различитих вера, ни њихове везе са њиховим духовним старешинама.“ (Новаковић, 1907: 19–20; видети и: Павловић, 2000: 190. и Живановић, 1923: 382.)

Нови Устав Краљевине Србије проглашен је 22. децембра 1888. године на Великој Народној Скупштини одржаној у Београду. Писци Устава су одредбу о државној вери унели у први део Устава којим се одређивао облик владавине, државна вера и државна област Краљевине Србије (Павловић, 2000: 201; Казимировић, 1923: 14–15). Уз грб и заставу, православна вера је такође уврштена у својеврсне симболе националног идентитета, чиме је светосавски концепт Српства добио своју уставноправну потврду. Чланом

3 Устава прописано је: „Државна је вера у Србији источно-православна.”¹² Устав слободу вероисповести схвата као део слободе савести: „Слобода савести је неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, уколико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал.”¹³

У члану 30 Устава истиче се да сваки странац у Србији ужива личну и имовинску сигурност, али су дужни подносити терете општинске и државне уколико се томе не противе међународни уговори. У члану 190 Устава, у делу који се односи на цркве, школе и добротворне заводе, истиче се да за друге вероисповести црквена управа припада њиховим духовним властима, док се у члану 192 истиче да се службена преписка других цркава мора доносити на увиђај и одобрење министру црквених послова.¹⁴ Границе слободе вероисповести исте су као и у Намесничком уставу: државно законодавство и забрана сваке радње која је „управљена против источно-православне вере у Србији (прозелитизам)”.¹⁵ По члану 42 Устава, краљ је „заштитник свију признатих вероисповести у Србији”.¹⁶

Риста Делић износи једно кратко али тачно запажање: „У овој земљи, по признању и самих Јевреја, убрзо је завладао дух потпуне верске трпељивости и широкогрудно схватање начела демократије, слободе и равноправности без обзира на порекло и верску припадност. Формалност око признања потпуне равноправности Јевреја испуњена је доношењем слободоумног Устава од 1888. године. Противу Уставом зајамчене једнакости није се више појавила никаква опозиција“ (Делић, 1938: 51).

Устав од 1901. године је, као и Устав од 1888. године, одвојио државну веру од слободе вероисповести.¹⁷ Слобода вероисповести се у Уставу од 1901. уређује прописима који су у потпуности преузети из Устава од 1888. године.¹⁸ У Уставу се проширује читава лепеза грађанских права када су у питању личне слободе, и први пут се текст Устава уводи термин „грађанин српски“. У члану 33 Устава истиче се да је слобода савести неограничена, и да су све слободне вере под заштитом закона, осим ако вршење њихових обреда вређа јавни ред и морал; српски грађани се не могу ослободити грађанске и војне дужности позивајући се на прописе своје вере. Када је

12 *Устав за Краљевину Србију од 1888*, Устави и владе, стр. 107.

13 *Исто*, стр. 109.

14 *Исто*, стр. 130.

15 *Устав за Краљевину Србије од 1888*, Устави и владе, стр. 109.

16 *Исто*, стр. 111.

17 *Устав Краљевине Србије од 1901*, Устави и владе, стр. 147.

18 *Исто*, стр. 151.

реч о неправославним вероисповестима, у члану 98 Устава, први пут се експлицитно не наглашава да друге вероисповести уживају сва права, већ се истиче положај Министра црквених послова и његов врховни надзор: прописује се да друге вере могу само своју унутрашњу организацију уређивати „по законима својих вера“, док су у свему осталом подложне надзору Министра црквених послова.¹⁹

У Уставу Краљевине Србије из 1903. године, одредбе о вери преузете су из Устава од 1888. године. У члановима 18, 19 и 20 опет се истиче се да је слобода савести неограничена и да су све слободне вере под заштитом закона, осим ако вршење њихових обреда вређа јавни ред и морал, као и да се грађани Србије не могу ослободити грађанске и војне дужности позивајући се на прописе своје вере, када је реч о неправославним вероисповестима. У члану 189 истиче се аутономија других вера.²⁰

4. Положај и слободе јеврејске заједнице у Краљевини СХС и Краљевини Југославији

У балканским ратовима и у Првом светском рату, положај и судбина јеврејске заједнице на нашим просторима не разликују се од положаја и судбине српског и других народа који су насељавали наше просторе. Голгота кроз коју је прошла Краљевина Србија, одразила се на цело друштво. Припадници јеврејске заједнице узели су значајно учешће у овим ослободилачким ратовима, и као војници и као лекари.

Однос државе према Јеврејима био је у већој или мањој мери благонаклон, што потврђују догађаји из новембра 1917. године када је Британска влада објавила Балфурову декларацију којом се Јеврејима признаје право да оснују своју „народну домовину“ у Палестини. Влада Краљевине Србије је већ 27. децембра 1917. године дала пуну подршку Балфуровој декларацији и била је, уз Велику Британију, прва држава која је подржала оснивање јеврејске државе (Поповић, 1997: 119).

Први светски рат и страдања цивила, која је он произвео, захтевали су у новој мирној Европи успостављање нових међународних и друштвених односа, и у погледу заштите цивила, и у погледу заштите и гарантовања права мањинама, посебно у државама пораженим у рату. На Париској мировној конференцији 1919. године, земље победнице настојале су да побеђене и новоосноване државе обавезу на строго поштовање права националних мањина. Као прототип за те обавезе служио је споразум

19 Исто, стр. 160.

20 Устав за Краљевину Србију од 5. јуна 1903, Крф 1916, стр. 6 и 34.

између земаља победница и Пољске, у којима има посебних одредби у вези са Јеврејима. Већина земаља, међутим, прихватила је те обавезе са очитим незадовољством, сматрајући да им оне крње сувереност и није их спроводила нити поштовала (Поповић, 1997: 119). Версајски мир је усвојио принцип стечених историјских права и принцип заштите мањина као меродавне критеријуме за решавање унутрашњих националних питања. Заштита мањинских права превазишла је унутрашњеполитички значај и постала је врло брзо пресудан фактор за успостављање добросуседских односа (Marković, 1956: 161). Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца прихватила је обавезу да гарантује мањинама основна људска права попут права на живот, слободу, вероисповест, језик и право на држављанство (Stojković, Martić, 1953: 8).

Значајно је у контексту првих неспоразума у животу Краљевине СХС, поменути да је крајем 1919. године министар унутрашњих послова издао Наредбу о изгону из Краљевине СХС странаца пореклом из Мађарске, Аустрије, Немачке, Бугарске и Турске. У Наредби није посебно истакнуто да се она односи на Јевреје, али је њено спровођење обухватало и Јевреје из тих земаља. Представници СЈВО посетили су 6. новембра 1919. министра унутрашњих послова Светозара Прибићевића и ова интервенција је ублажила ефекте наредбе, по којој је требало иселити из Босне око 200, а из Загреба 600 јеврејских породица (Споменица СЈВО: 6–7).

У Краљевини СХС, и касније у Краљевини Југославији, јеврејска заједница је у уставноправном погледу третирана као верска заједница, док су Јевреји појединци пред законом третирани као равноправни грађани (Поповић, 1997: 123). Видовдански устав из 1921. године (а слична решења задржао је и тзв. Октроисани устав из 1931. године) дели верске заједнице на усвојене и признате. Положај усвојених добиле су све верске заједнице које су биле законски признате на било ком делу територије која је ушла у састав Краљевине. Признате су биле све оне које су накнадно добиле законско признање од органа нове државе.²¹ Уставом признате вере имале су право да одржавају везе са својим верским поглаварима и ван граница државе. Верским представницима било је забрањено да духовну власт преко богомоља, написа верског карактера, или на неки други начин, злоупотребљавају у партијске сврхе. Устав од 1931. године, у чл. 11, став 8, уводи изричиту забрану да се у богомољама, приликом верских скупова и манифестација, врши било каква политичка агитација.²² Усвојене и

21 *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921. године*, члан 12, став 3, *Устави и владе*, стр. 210–211. и *Устав Краљевине Југославије од 1931. године*, члан 11, ставови 1 и 3, *Устави и владе*, стр. 250.

22 *Устав Краљевине Југославије од 1931. године*, *Устави и владе*, стр. 250.

признате биле су Српска православна црква, Католичка са гркокатоличком, Евангелистичка, Исламска и Мојсијева (Радић, 1995: 20; Troicki, 1935: 21).

У Уставу Краљевине СХС од 1921. године у члановима 4 и 5 истиче се да су сви грађани пред законом једнаки и гарантује се лична слобода. У члану 12 гарантује се слобода вере и савести и у складу са друштвеним уређењем нове државе доста презицино се декларишу верска права и слободе, првенствено кроз уважавање политичких и грађанских права без обзира на веру; усвајају се оне вере које су у ма ком делу Краљевине већ добиле признање, гарантује се самостално регулисање унутрашњих верских ствари, финансија, фондова, те се наглашава да нико није дужан да своје верско опредељење јавно исповеда; истиче се да признате вере своје везе могу одржавати и ван граница државе, да се државна буџетска средства (уколико су предвиђена за верске сврхе) морају делити равномерно према стварним потребама појединих вероисповести, као и да верски великодостојници не могу веру злоупотребљавати у партијске сврхе.²³

Године 1929, 14. децембра, донет је Закон о верској заједници Јевреја.²⁴ Верску заједницу Јевреја по овом Закону образују сви припадници јеврејске вероисповести, који живе у Краљевини Југославији и њима је загарантована пуна слобода јавног исповедања вере. Јевреји су организовани по вероисповедним општинама чији је задатак брига о верским и културним потребама чланства. Вероисповедне општине организују Савез, а ортодоксне Удружење, с тим да оба организациона облика, као и поједине општине, посебним правилима утврђују унутрашње уређење, делокруг рада, права и дужности. Министар правде одобрава правила Удружења и Савеза, као и појединих општина. Јеврејске вероисповедне општине и њихов Савез, односно Удружење, представљају самоуправна тела, која самостално управљају културним и добротворним установама, укључујући и верску имовину и фондове, а под врховним надзором државе. Утврђено је право да слободно одлучују о пријему задужбина намењених верским задацима и да њима руководе у складу са одговарајућим законом, као и да располажу и стичу покретна и непокретна добра. Наведени субјекти самостално врше контролу прихода и расхода по поступку о рачуноводству прописаном од министра правде посебном уредбом. Комплетна имовина и пословање подлежу надзору државне Главне контроле, који се обавља на захтев министра правде, Савеза, Удружења или појединих општина. Савез

²³ Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921. године, Устави и владе, стр. 209, 210–211.

²⁴ *Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji*, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, број 301, од 24. 12. 1929.

и Удружење представљају централне органе јеврејских вероисповедних општина свог верског правца у Краљевини (Новаковић, 2012: 948).

Може се рећи да је овај период био златно доба за развој и напредак јеврејске заједнице на нашим просторима. Грађанска права Јевреја била су, као што смо већ поменули, потврђена и у Уставу Краљевине Југославије од 1931. године. Тек са јачањем националсоцијализма у Немачкој и са продором те идеологије на наше просторе, дошло је до промене става према јеврејској заједници. Ово се почело испољавати кроз деловање и писање појединих дневних листова, те са појављивљњем организација са нацистичком идеологијом и пронемачких политичара. Посебно се притисак на јеврејску заједницу могао осетити почетком четрдесетих година кроз негативне кампање које су против Јевреја водили поједини дневни листови, међу којима се истицао лист „Време“. Антисемитизам је, дакле, и на нашим просторима био у порасту.

Негативну кампању пратила је сложена спољнополитичка ситуација. Краљевина Југославија била је окружена Силама осовине, осећао се велики притисак на Владу Краљевине, а друштвене прилике биле су условљене општим стањем у ратом већ захваћеној Европи. Све ово довело је до тога да се под притиском појединих политичких кругова 5. октобра 1940. донесу и истовремено објаве две антијеврејске уредбе са законском снагом: „Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа“ и „Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране“.²⁵ Ове уредбе са ограничавајућим одредбама према Јеврејима (*Numerus clausus*) биле су противуставне: према тада важећем Уставу од 1931. године, грађанска права и дужности били су једнаки и гарантовани за све држављане Краљевине (члан 4 Устава гарантовао је да је држављанство у читавој Краљевини једно, да су сви су грађани пред законом једнаки, да сви уживају једнаку заштиту власти, да се не признаје племство ни титуле, нити икаква преимућства по рођењу, а члан 11 ујемчава слободу вере и савести, равноправност свих вероисповести пред законом, као и то да је уживање грађанских и политичких права независно од исповедања вере). Овим уредбама су флагрантно прекршене одредбе Устава и ускраћена су основна права јеврејске заједнице на образовање и рад.

Убрзо по доношењу уредби, усложњавање спољнополитичке ситуације довело је до приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, до масовних

25 Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота, 5. октобар 1940. године.

мартовских протеста, до Априлског рата 1941. године и до капитулације Краљевине Југославије.

5. Положај јеврејске заједнице у окупираној Краљевини Југославији и по ослобођењу

У окупираној Краљевини, окупационе снаге примењују све мере које имају за циљ тотално уништење Јевреја по моделу примењеном у нацистичкој Немачкој. Територија Краљевине подељена је на окупационе зоне у којима су важили расни и други закони којима је јеврејска заједница била тотално обесправљена. У окупационој зони Србије, која је била под контролом немачких снага донета је Наредба од 30. маја 1941. године која се односила на Јевреје и Цигане и Уредба о припадању имовине Јевреја Србији. У Независној Држави Хрватској донет је читав низ аката по угледу на Немачко расно законодавство, међу којима су најдрастичније у том погледу биле законске уредбе о утврђивању расне припадности, о отпуштању свих Јевреја из државне службе, о обавезном пријављивању свих Јевреја, о подржављењу имовине Јевреја и јеврејских предузећа, о колективној одговорности Јевреја „за узнемиравање пучанства и отежавање опскрбе“ итд. (Krizman, 1996: 247–254). У НДХ је показана несумњиво највећа доследност у примени антијеврејских мера. У Италијанској окупационој зони важили су Италијански расни закони, а у Бугарској зони „Закон о заштити Бугарске државе и расе“.

Постојао је читав низ установљених квазиправних института којима је озакоњен прогон Јевреја. За њих грађанска права у овом периоду апсолутно нису постојала. Јединствен је случај у савременој правној историји да је прогон једне заједнице био озакоњен бројним квазиправним средствима која су настала у нацистичкој Немачкој и касније копирана у многим државама чланицама Тројног пакта и окупираним државама.

Последица овакве квазиправне регулативе и других мера које су примењене против јеврејске заједнице, скоро су довели до тоталног уништења те заједнице. Ни по ослобођењу наших простора од окупације, ситуација није била боља: имовина Јевреја која је била узурпирана од стране окупационих или квислиншких власти, била је потом узурпирана од нових комунистичких власти. Правни основ за овакво деловање била је Одлука коју је АВНОЈ донео 21. новембра 1944. године и која је налагала да се највећим делом југословенски Јевреји више не могу сматрати правним сопственицима своје имовине, као „одбегли или одсутни“.²⁶ Сходно овој одлуци, имовина није могла директно бити враћена присутним

26 АЈИМ, Алије 1948–1952. АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310.

власницима, чак ни ако су располагали правоснажним доказима о власништву, већ је морала бити уступљена трећем лицу или правном сопственику имања, кога би именовали за то задужени представници државних власти.²⁷ Последица оваквих одлука је конфискација, односно национализација јеврејске имовине, као и српске, за оне породице које су проглашене као антинародни елемент или су се сматрале симпатизерима прошлог система. Велики број јеврејских породица са наших простора иселио се 1948. године за Израел.

6. Закључна разматрања

У Кнежевини Србији положај јеврејске заједнице и грађанска права били су условљени констелацијом односа у самој власти. Могу се запазити поједине антијеврејске мере, али су оне несумњиво имале економски, а не антисемитски карактер. Након Берлинског конгреса 1878. године и током постојања Краљевине Србије, положај и права припадника јеврејске заједнице били су поштовани. У Краљевини СХС и Краљевини Југославији, по питању гарантовања персоналних права, припадници ове заједнице се нису одвајали од осталих држављана, што је опет дубоко укорено у традицији односа на овим просторима. Зато смо се у раду највише фокусирали управо на одредбе устава којима су та права гарантована и штићена. Многи од припадника јеврејске заједнице вршили су високе државне функције. По питању материјалног и статусног положаја, припадници јеврејске заједнице углавном су спадали у средње и више слојеве друштва, а по питању образовања, процентуално су спадали у најобразованији сегмент друштва.

Појаве антисемитизма нису биле правило. Биле су спорадичне и занемарљиве и нису се издвајале из појава опште нетрпељивости међу појединим етницитетима, што опет није било правило на нивоу читавог друштва. Постале су изражене на нашим просторима тек у другој половини тридесетих година XX века. За две антијеврејске уредбе донете 5. октобра 1940. године, које су ограничавале права Јевреја, ипак се не може рећи да су биле инспирисане аутохтоним антисемитизмом, јер су оне више биле производ јаких спољних притисака на Краљевину Југославију.

Од тренутка окупације Краљевине Југославије, не може се уопште говорити о постојању било каквих права Јевреја на тим просторима. Као заједница, они су били тотално обесправљени. После ослобођења, нове комунистичке власти су у духу идеологије коју су промовисале, вршиле национализацију имовине, али та национализација опет није била усмерена исључиво

27 АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310.

према Јеврејима, већ према свима који су се сматрали „антинародним елементима“.

Положај јеврејске заједнице до почетка Другог светског рата на нашим просторима био је знатно повољнији од тадашњег положаја Јевреја у другим европским државама: поштовала су се грађанска и верска права Јевреја, док су у великом броју случајева Јевреји третирани као Срби Мојсијеве вероисповести.

Литература

Novaković, D. (2012). *Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije*. Rijeka: Zb. Prav. fak. Sveuc. Rij. v. 33, br. 2.

Lebl, Ž. (2001). *Do „konačnog rešenja“- Jevreji u Beogradu 1521–1942*. Beograd.

Живановић, Ж. (1923). *Политичка историја Србије, књ. I*. Београд.

Pejašinovic, Z. (1997). *Cionistički pokret: od Bazelske do Balfurove deklaracije*. Beograd.

Krkljuš, Lj. (2009). *Pravna istorija srpskog naroda, drugo izmenjeno izdanje*. Beograd.

Р. Казимировић, Р. (1923). *Црквени проблеми пред нашим новим уставом, Црквено-правне расправе, књ. I*, Београд.

Дурковић-Јакшић, Љ. (1990). *Србија и Ватикан 1804–1918*. Краљево.

Stojković, Lj., Martić, M. (1953). *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*. Beograd.

Marković, M. (1956). *Zaštita, manjina u sklopu međunarodne zaštite ljudskih prava*. Beograd.

Павловић, М. (2000). *Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије*. Београд.

Lengel Krizman, N. (1996). *Хронологија жидовског страдања 1938–1945, у Антисемитизам Холокауст Антифашизам*. Загреб.

Поповић, Н. (1997). *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд.

Делић, Р. С. (1938). *Јевреји у Југославији*. Београд.

Radic, R. (1995). *Verom protiv vere*. Beograd.

Религија и друштво, зборник радова (1969). Загреб.

Вјерске заједнице у Југославији, зборник радова. (1970). Загреб.

Новаковић, С. (1907). *Католичка црква у Србији III*, Архив за правне и друштвене науке, књ. IV, бр. 1, 1907.

Споменица СЈВО 1919–1969.

Troicki, S. (1935). *Verska politika Kralja Ujedinitelja*, Letopis matice srpske, knjiga 343, sveska 1.

Црквени проблеми пред нашим новим уставом, Црквено-правне расправе, књ. I. (1923). Београд.

Историјски извори

Архивска грађа:

Архив Југославије АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17 к. 310.

Архив Јеврејског историјског музеја АЈИМ, Алије 1948–1952.

Правни извори:

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941), приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988.

Устав Кнежевине Србије, Крагујевац 1835.

Султански хатишериф, Београд 1838.

Закон од 9. септембра 1853. године, Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853) књ. VII, Београд, 1854.

Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850, Сборник закона и уредби и уредбени указа, издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1850. године), књ. V, Београд, 1853.

Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860, Збирка закона Краљевине Србије

Устав Кнежевине Србије, Београд 1869.

Устав Краљевине Србије, Београд 1888.

Устав Краљевине Србије, Београд 1901.

Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903, Крф 1916.

Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921.

Устав Краљевине Југославије, Београд 1931.

Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, Službene novine Kraljevine Jugoslavije, broj 301, od 24. decembra 1929.

Службене новине Краљевине Југославије, број 229-LXXX-A, Београд, субота 5. октобар 1940. године

Željko Lazić, LL.D.

**LEGAL ASPECTS OF CIVIL AND RELIGIOUS FREEDOMS
OF THE JEWISH COMMUNITY IN THIS REGION**

Summary

This doctoral thesis analyzes the legal aspects of civil and religious freedoms of members of the Jewish community by examining the constitutional provisions, legislative acts and regulations governing these matters in our region. The subject matter of analysis is the position of the Jewish community in the Principality of Serbia and the Kingdom of Serbia, as well as in the Kingdom of SCS and the Kingdom of Yugoslavia. In addition to the constitutional provisions which guaranteed the rights of the Jewish community and other communities, the paper focuses on the legislative acts which were productive for the Jewish community as well as on the ordinances and decrees which substantially restricted the rights of the Jews in these territories. In particular, there is a specific reference to the legislative provisions, regulations and orders instituted after the occupation of the Kingdom of Yugoslavia. These measures led to an absolute violation of the Jews' civil rights, which were practically non-existent at the time.

Keywords: *Jewish community, civil rights, freedoms, laws, peril.*

